

Klas Gustavsson och Magnus Hörnqvist *Regementalitet, fängelser och nyliberalism*

I januari 1978 inledde Michel Foucault en föreläsningsserie under rubriken »Säkerhet, territorium och befolkning« vid Collège de France i Paris. Därmed gick hans författarskap in i en ny fas. Under de föregående åren hade Foucault givit ut sina två stora verk *Övervakning och straff* samt *Viljan att veta*. Det var nog hans allra bästa böcker, studier av maktens konkreta praktik som bröt ny mark. Dåtidens dominerande teorier kritiserades hårt. Analysen av fängelsets födelse utvecklades i ett spänningsförhållande till den klassiska historiematerialismen. Marxismen kritise-

rades för att vara abstrakt och stelbent – på allt för stort avstånd från alla verkliga och vardagliga kraftmätningar i historien.

Men detta skulle komma att förändras 1978. James Miller, en av Foucaults levnadstecknare, har beskrivit det som hände som en kris som berörde alla aspekter av hans liv.¹ Foucault överger de radikala positioner som han intog under 70-talet och rör sig in mot den politiska mittfåran. Även teoretiskt får den liberala teoritraditionen en roll som den aldrig tidigare haft. Nu är det inte längre marxismen han utvecklar sina tankar

1. James Miller, *The Passion of Michel Foucault* (1993), kap 9.

gentemot utan liberalismen. Hans explicita intresse för liberalismens historia vid denna tidpunkt är kopplat till ett politiskt och teoretiskt närmande, på samma sätt som hans läsning av de marxistiska klassikerna tio år tidigare signalerade ett närmande till historiematerialismen.

Omorienteringen betingades alltså inte enbart av teoretiska överväganden. Fast idéhistoriskt är förstås den typen av överväganden mest intressanta. Det fanns stora problem med den analys som presenterades i *Övervakning och straff* och *Viljan att veta*, och Foucault var sannolikt medveten om detta. Det gällde för det första frågan om subjektet. Foucault hade redan på 60-talet vållat uppståndelse genom att betrakta det mänskliga subjektet som en sentida och onödig historisk uppfinning. När strukturalismen stod på sin höjdpunkt betraktades subjektet som teoretiskt överflödigt. På ett allmänt ideologiskt plan kunde subjektet lätt avfärdas. Men hur blev det i praktiken? Kunde man skriva om maktutövning utan att nämna subjektet? Foucault skrev om »kroppar« och »individer«, inte om människor. Men gick det att skriva om fängelset och skolan, om straff och uppfostran, utan att ställa frågan vilka fångarna och eleverna var? De lydde, stretade emot, spelade med, gick sin egen väg, tvingade fram eftergifter, och kunde inte reduceras till »kroppar«.

Det gick inte att bortse från vilka makten utövades över.

Att bara analysera maktutövningen var också problematiskt, av den anledningen att man till slut inte såg något annat än denna och glömde kärnan i maktanalysen: att makten är en relation mellan människor. Foucaults fascination för det panoptiska modellfängelsets egen fulländning gjorde att de mänskliga relationerna osynliggjordes. I en intervju talade han om makten som »en maskin i vilken alla är fångna, de som utövar makten likaväl som de som makten utövas över«.² Det var en ohållbar analys: all kreativitet och gestaltning förmåga låg hos en makt som inte var mänsklig, medan människorna var objekt, spelkort i maktens händer.

Det andra problemet i Foucaults analys var partikulariteten. Maktens mikrofysik var oerhört detaljskarp, disciplinen följdes ned på individnivå och in i de slutna institutionerna. Problemet var att det *bara* handlade om individer och särskilda institutioner, och det var inte säkert att resultatet gick att generalisera till samhället i stort. Fängelset är på många sätt en spegel av det omgivande samhället, men inte nödvändigtvis på alla sätt. Framför allt är det inte säkert att det sätt på vilket man styr över fångar är samma sätt varpå man styr över alla medborgare. Kontrollen inom en institution – de intagna i ett fängelse, de anställda på ett företag eller eleverna i en

2. Michel Foucault, *Power/Knowledge* (1980), s 156.

skola – kan vara reglerad i detalj och förstås som en disciplin för individer. Men hur är det i det övriga samhället? Gör människor vad de gör eftersom de hela tiden blir tillsagda att göra på det viset? Nej, staten fungerar inte genom att reglera medborgarnas liv i detalj. Foucaults analys av disciplinen var ett utmärkt verktyg för att förstå hur makt utövades inom en institution men sämre när det gällde att förstå hur ett samhälle styrdes.

I slutkapitlet av *Viljan att veta* skrev Foucault om biopolitiken och upptäckten av befolkningen. Det var ett försök att lyfta fokus från den enskilda individen till befolkningen som kollektiv. Han spinner vidare på denna tråd i den berömda fjärde föreläsningen i serien om »Säkerhet, territorium och befolkning« som nu översätts till svenska för första gången i detta nummer av *Fronesis*. Frågan är hur samhället snarare än den enskilda institutionen styrs. Det handlar inte längre om hur lydiga medborgare produceras, utan om hur staten skall styras och hur komplexa processer skall regleras. Han bildar det egna begreppet *gouvernementalité* utifrån verbet *gouverner*, som betyder styra eller regera, och substantivet *mentalité*, som betyder mentalitet eller tankesätt. Vi har haft en lång diskussion om vad detta skall heta på svenska. För att markera att det handlar om ett nytt begrepp beslöt vi att bilda ett nytt ord, »regementalitet«, som

samtidigt anspelar på styrning, regering, mentalitet och rationalitet.

Foucault jämför regementaliteten med familjefaderns styre över familjen. Här fordras planering, hushållning och flit. I detta sammanhang är det intressant att även den svenska välfärdspolitiken formulerats utifrån en idé om »det goda hemmet«. Familjens uppgifter skulle överföras på samhälls nivå. I folkhemmet skulle det inte finnas några kelgrisar eller styvbarn, det sociala skulle ordnas efter hemmets goda principer. Foucault framhåller hur nationalekonomin vuxit fram ur ett behov av att hantera befolkningen. Denna »befolkning« framstår här som något betydligt mer komplext än »undersåtarna«. Det handlar inte främst om ett folk som underkastats en juridisk, fiskal eller militär överhöghet, utan en brokig befolkning med skilda behov som måste övervakas och styras.

Detta är också utgångspunkten för Alva och Gunnar Myrdals berömda *Kris i befolkningsfrågan* från 1934. Här görs en historisk genomgång av »befolkningsfrågan«, från Malthus fram till samtidens konservativa och liberaler, innan så det egna välfärdsprogrammet och den sociala ingenjörskonsten presenteras som det effektivaste svaret på krisen: »Ett faktum är, att de enda verkligt effektiva medlen att hålla fruktsamheten uppe bestå i genomgripande fördelningspolitiska, socialpolitiska och produktionspolitiska reformer.«³ Lös-

3. Alva och Gunnar Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan* (1934), s 112.

ningen på krisen förutsatte alltså en mångfald av politiska åtgärder och omfattade såväl produktionen, skatte- och transfereringssystem som socialpolitiska och socialmedicinska åtgärder.

Foucaults föreläsning om regementalitet var viktig inte bara för honom själv, utan även för många som fortsatt i hans efterföljd. Den kan räknas som startpunkten för *regementalitet*-litteraturen, som varit enormt produktiv under de senaste tjugo åren i den engelskspråkiga akademiska världen. Ansatsen bygger på en speciell reception av Foucaults texter, men är så dominerande att den blivit synonym med det som brukar kallas för »ett Foucault-perspektiv«. Den spretar i många riktningar, men hålls samman av ett fokus på:⁴

Styrningsrationalitet. Regementalitetens-ansatsen har gjort sig känd för att spåra hur man under olika tider resonerat kring problem som arbetslöshet eller brottslighet i syfte att styra dem. Problemkonstruktionen är då lika betydelsefull som problemlösningarna. Syftet är ofta att frilägga den rationalitet som förenar sinsemellan mycket olika åtgärder och diskussioner. Vilken rationalitet som präglar sättet att styra är något som skiftar historiskt. En problemkonstruktion som vinner genomslag i dag går ut på att arbetslöshet och brottslighet har likartade orsaker. Vare sig man begår brott eller »bara« är fat-

tig så handlar det om samma sak, nämligen att man inte tar ansvar, och detta synsätt formar vilka åtgärder som vidtas. Det gör det befogat att undersöka om det inte är samma tänkande och samma sätt att styra som ger sig till känna i presentationen av brottsligheten, politiska diskussioner om individens ansvar, vetenskapliga utredningar om arbetslöshetens orsaker, arbetsförmedlingens handlingsplaner och kriminalvårdens verkställighetsplaner.

Tekniska och praktiska aspekter.

Det har skrivits åtskilliga regementalitetstudier om hur registerdata, riskkalkyler, bokföringsrutiner och byggnadsarkitektur fungerat som verktyg för att styra människors beteende. Saker som inte tycks vara så märkvärdiga analyseras i ett sammanhang där deras betydelse framstår på ett nytt sätt. Under senare år har exempelvis en rad riskbedömningsinstrument utvecklats inom kriminalvården och rättspsykiatrin utan att väcka uppseende. Dessa kan studeras som kliniska verktyg men också som en beståndsdel i den nuvarande hanteringen av socialt utslagna människor. Tendensen är nämligen att riskkalkyler används till insortering av människor i olika fack, varefter de utsätts för en differentierad kontroll som motsvarar den bedömda risknivån.

Självtekniker. I ett formellt fritt samhälle utför den enskilde medborga-

4. Vi följer här William Walters, *Unemployment and Government: Genealogies of the Social* (2000), s 3 ff.

ren ett stort arbete genom att styra sitt eget beteende, så att ingen annan behöver ingripa. Detta är resultatet av en rad självtekniker – självpåtagna övningar för att bli en god medborgare. Särskilt liberalismen präglas av viljan att göra medborgarna till samarbetspartners i ordningens upprätthållande. De är inte bara undersåtar under en elit utan även aktiva deltagare. De kan till exempel vara nattvandrare, vilket innebär å ena sidan att vara en god förälder och å andra sidan att följa statens uppmaning att delta i denna typ av brottsförebyggande arbete. Det råder ingen motsättning mellan det upplevda egenintresset och regeringens uttalade vilja, tvärtom, och just detta är symtomatiskt: den politiska regleringen kopplas till ambitioner, rädslor och behov som finns hos medborgarna. Följden blir att medborgarna styr sig själva medan staten kan styra på avstånd.

På var och en av dessa tre punkter har regementalitets-ansatsen blivit kritiserad.⁵ När det gäller styrningsrationaliteten har ansatsen kritiserats för att lätt kantra och bara handla om den inneboende rationaliteten i föreslagna åtgärder. Den praktiska implementeringen av åtgärderna försvinner ur fokus, liksom all egentlig koppling till en social verklighet. Analyserna faller sönder i ett slags härskarnas idéhistoria: det som studeras är de styrandes egen diskurs

om att styra, vilket ger en ganska skev bild av de verkliga förhållandena. När det sedan gäller intresset för självtekniker och de tekniska aspekterna av maktutövningen ligger faran i att dessa behandlas isolerat. Det sociala sammanhanget faller bort i många regementalitetets-studier, och utan ett begrepp om det sociala sammanhanget försvinner den kritiska udden. Allt blir konstruktioner, ingen bättre eller sämre än någon annan, och det enda som är intressant är hur själva konstruktionen har gått till. Förutsättningarna, det vill säga tvånget och den ojämna fördelningen av materiella resurser, analyseras inte.

Nikolas Rose, professor i sociologi vid London School of Economics, är en av de starkast lysande företrädarna för regementalitetsskolan. Han har under de senaste femton åren skrivit flera viktiga artiklar som bidragit till att vidareutveckla ansatsen. Ur hans senaste bok *Powers of Freedom* som utkom 1999 publicerar vi en översättning av delar av kapitel sju. Kapitlet kallas kort och gott för »kontroll«. Utgångspunkten är Gilles Deleuzes kritik av Foucaults beskrivning av disciplinansamhället i *Övervakning och straff*. Deleuze menade att den tid är förbi då det gick att disciplinera människor inom ett begränsat antal institutioner, vilka ofta tidsmässigt följde på varandra: först skolan, sedan värnplikten och därefter det löpande

5. Se Pat O'Malley, Lorna Weir och Clifford Shearing, »Governmentality, Criticism, Politics«, i *Economy and Society* nr 4 1997.

bandet. Så är det inte längre; nu har kontrollen spridits ut i samhället. Den utgår fortfarande från institutioner – statliga myndigheter eller privata företag – men tillämpas inte inom institutioner utan i hela samhället. En mängd olika åtgärder baserade på tvång och fysisk utestängning organiserar samhällslivet: inpasseringskontroller på arbetsplatsen, övervakning i köpcentrat, väktarbevakning i bostadsområdet och en uppsjö av dataregister.

Kontrollens spridning sker inte slumpvis utan enligt ett bestämt mönster. Rose beskriver det mönstret som riskhantering. Kontrollerna utgår från ett risktänkande. Tillämpningen av de enskilda åtgärderna bygger i regel på en kalkyl hur man till lägsta kostnad ska förhindra oönskat beteende eller oväntade händelser. Rose menar vidare att riskhantering spelar en central roll för organisationen av hela det nutida samhället. Resultatet har blivit ett riskbaserat kontrollsamhälle som avlöst välfärdsstaten. Staten har frånsagt sig ansvaret för de mest marginaliserade medborgarna. Vissa grupper hålls utestängda från deltagande i samhället på grundval av att de anses hotfulla, det vill säga motsvarar administrativt framtagna riskprofiler. Samtidigt ansvarar staten inte för konsekvenserna av denna utestängning, utan gör i stället de enskilda medborgarna ansvariga för att själva

skydda sig mot inbrott, droger och personrån.

Loïc Wacquants text beskriver också vår tid som tiden efter välfärdsstaten. Han hänvisar till den franske sociologen Pierre Bourdieus tes om att statens vänsterhand (som representeras av de offentliga åtagandena inom välfärds-, utbildnings- och arbetsmarknadspolitik), hållits tillbaka när den repressiva högerhanden fått nya muskler.⁶ Trogen den akademiska tradition som bär Foucaults namn beskriver han denna nyliberala samhällsordning som »en social omreglering«, där de olika samhällsinstitutionerna i samspel säkrar befolkningens underlydande. Om Deleuzes kontrollsamhälle beskrevs som ett svar på en situation där de gamla institutionerna för inspärning och förvaring hamnat i kris, så menar Wacquant att fängelseexpansionen markerar en övergång till en »social panopticism«, där fängelsets funktioner delvis förändrats. I flera europeiska länder är inspärningen en del i avskiljandet av de icke-europeiska invandrarna och i USA har anstalterna ersatt storstädernas getton som förvaringsplats för och kontrollinstrument gentemot de socialt utslagna. Wacquants text skrevs under Jospins vänsterkoalitionsregering, och en av hans poänger är att även denna övertagit nyliberalismens repressiva socialpolitik.

6. Pierre Bourdieu, *Moteld – Texter mot nyliberalismens utbredning* (1999).